

DVA POZITIVA 17. STOLJEĆA U MUZEJU GRADA VARAŽDINA

U bogatom fundusu Muzeja grada Varaždina ima i muzičkih instrumenata. Doduše, o nekoj formiranoj zbirci u strožem smislu riječi još se za sada ne može govoriti jer instrumenti niti su dosta brojni, a niti sustavnije prikupljeni. Ipak, u tom fondu ima lijepih i zanimljivih primjeraka, od kojih su nesumnjivo najznačajnija dva pozitiva 17. stoljeća o kojima će ovdje biti govor.

Prvi pozitiv pripadao je nekadašnjem inventaru dvorca Borla na Dravi (SR Slovenija), a u muzej je prispio 1937. iz posjeda grofa Bombellesa (inv. br. 2734). Sada je smješten na koru kapelice Starog grada.

Drugi pozitiv nalazio se ranije u kapeli sv. Vuka u Vukovoju iznad Klenovnika, odakle je u teško oštećenom stanju 1964. prispio u Muzej (inv. br. 2618).

Pozitiv iz Borla (u daljnjem izlaganju B) krasno je djelo zadnjih decenija 17. stoljeća, dok je pozitiv iz Vukovoja (u daljem izlaganju V) stariji, samo mu je vremenski raspon nesiguran (1600—1650).

Na prvi pogled oba pozitiva pokazuju priličnu sličnost, no pomnijivijom analizom uočuju se razlike koje što dalje to bivaju veće.

Po vanjštini i strukturi kućišta oba se pozitiva tipološki priklanjaju tipu renesansno-baroknih ormara s vrlo jako naglašenim završnim vjencem, koji kod njih izbija kojih 13 cm preko rubova frontalne i bočnih stijena kućišta. Ovakav tip kućišta, dakako u varijantama, provlači se čitavim 17. i početkom 18. stoljeća, a kod malih se pozitiva zadržava i mnogo kasnije. No kod ovih potonjih razlog možda treba tražiti više u potrebi nego u estetici: kako su im mjehovi često smješteni ispod tjemene ploče, potrebno je da ova zbog tlačenja bude teža (pozitiv iz Kapelšćaka u MUO u Zagrebu, iza 1780).

Kao dobra usporedba može nam poslužiti i kućište pozitiva u muzeju u Balassagyarmatu¹ (iz poč. 18. stoljeća) koje na prvi pogled živo podsjeća na kućišta obih pozitiva muzeja u Varaždinu. Ipak, kod bližeg promatranja uočuju se znatne razlike: prospekt mu se nalazi na suprotnoj strani od sviraonika (na slici nije vidljiv), dok je sviraonik u začelju kućišta i konstruiran izvan njega kao samostalna konstruktivna jedinica. Upravo taj smještaj sviraonika, sada izvan kućišta, a ne više u niši ili ormariću, značajka je koja ponajjače karakterizira djela 18. ili ranijeg 19. stoljeća.

Kako se vidi, vanjske linije kućišta mogu doduše ukazivati na njegovu izvjesnu tipološku pripadnost, ali se ova nipošto samim tim ne mora podudarati s vremenom izgradnje instrumenta. Što više, tipološke i stilske retardacije, naročito na našem terenu, nerijetko dolaze u oštru suprotnost s pozitivnim podacima o datumu postanka instrumenata.

Najprije ćemo prikazati pozitiv iz Borla koji je potpuno ušćuvan, iako momentano u mehanički neispravnom stanju. Naprotiv pozitiv iz Vukovoja, pošto

1. Szigeti Kilián, Müemlék — orgonaink védelme; Müemlék védelem, Budapest 1969, god. XIII br. 2. slika na str. 92.

je stradao od barbarske devastacije i mnogi su mu djelovi porazbijani ili manjkaju, demontiran je i nalazi se u spremištu muzeja, čekajući da se nađu prilično znatna sredstva potrebna za njegovu restauraciju. Zato će nam ipak poslužiti prvenstveno kao vrlo poželjan poredbeni materijal.

Positiv iz Borla. — Pozitivi varaždinskog muzeja idu u red velikih, statičnih pozitiva. Funkcionalnost pojedinih regija instrumenta utjecala je i na organizaciju strukture njihovih kućišta, što je već izvana vidljivo.² Ponajprije treba razlikovati bazu od gornjeg dijela kućišta, što nije teško uočiti jer ih razgraničuje uži rubni vijenac. Baza instrumenta, radi potrebite za mjehove prostorne zapremine, svojom širinom i dubinom nešto je jače izražena od dimenzija gornjega dijela. Uzgred spomenimo da se mjehovi pokreću povlačenjem remenja kroz otvore na lijevom boku kućišta (sl. 27).

Složeniji je gornji dio instrumenta. Tu razlikujemo tri glavna dijela vidljiva i na vanjskoj strukturi kućišta: najdonji dio zaprema prostor zračnica, sredinu ormar s prospektom, sviraonikom i sviralama, dok završni dio označuje jako profilirani vijenac poduprt frizom raznih geometrijskih oblika.

Prostor zračnica kod pozitiva B obilježen je izvana nizom položenih pačetvorina (izbrazdane letvice, oponašanje slijepih ladica). Iza stijene pozitiva skrivene su otvori zračnica sa dva zaklopca, a još dublje unutra su kancele u koje se pušta zrak pomicanjem u stranu malih željeznih ručica za otvaranje registara i one se nalaze s obih strana sviraonika. Sistem otvaranja kancela počiva na principu kliznih pomicaljka (Schleifladen-System).

Središnji i prostorno najveći dio zaprema ormar sa sviralama čiju prednju stranu čini lijepi prospekt. Prospekt, tj. pogledu izloženu plohu, čine piramidalno složene kovne svirale, kojemu neispunjene dijelove okvira popunjuju virtuosno rezbarene dvobojne akantusove zavjese žutozlatne i modre boje. Bočne stijene ormara izvučene su do čeonog zida kućišta, tvoreći tako bijelo obojenu nišu koju zatvaraju vratašca na dva krila. Snabdjevena vrlo lijepo izrađenom i čvrstom bravom, kao uostalom i sva ostala vratašca na bokovima kućišta ovoga pozitiva, mogu se zaključati ključem. Unutrašnje plohe vratašca oslikane su prizorom Navještenja (anđeo na lijevom, Marija na desnom krilu). Dobiva se dojam kao da su slike slikane u neko kasnije doba (sl. 28). Vanjska strana ovih vratašca ima uklade (uspravna pačetvorina s proširenim gornjim uglovima, izrađena od navoranih letvica), iznad kojih iskače zabat lomljenih krakova sa rudimentima obeliska u središtu na malom postolju oblika dijamantne glave.

U opisanoj niši nalazi smještaj klavijatura sviraonika čije se tipke odlikuju pomnom izradom u plemenitom materijalu.³ Kod starih orgulja i pozitiva majstori redovno stavljaju na donje tipke oplatu od tankih drvenih pločica (šimširovina, kruška i dr) koja nije od velike trajnosti pa se doskora primjećuju tragovi upotrebe. Naprotiv, oplata od kosti ili slonovače ne samo da je daleko ljepša i skupocjenija, nego i trajnija. Ipak, radi skupoće, stavljala se rijetko, obično na želju naručivaoca. Kako su ranije majstori izrađivali u svojim radio-

2. Iscrpniji podaci o svim mjerama nalaze se u Dodatku.

3. Smještavanje sviraonika u nišu jedna je od tipičnih značajka štajerskog graditeljstva a provlači se i kroz čitavo 18. stoljeće (v. Heiling H., Barocke Orgelbaukunst in der Steiermark, „Singende Kirche“, Wien 1962 Heft 4.)

nicama skoro sve sastavne dijelove instrumenta, voljeli su tipke — kao ruko-
tvorine — često karakteristično oblikovati i urešavati, po čemu se ponekad
može prepoznati rad pojedinih radionica.

Tipke pozitiva B (sl. 29) još su izvorne, pomno i vrlo karakteristično izra-
đene. Oplata od fine bijele kosti, relativno kratkih donjih tipaka, ima na njiho-
vu prednjem dijelu dosta široko rezane pločice, na rubovima blago zaobljene.
Na njima su u predjelu blizu podnožja crnih tipaka urezane dvije paralelne crte
koje teku duž cijele klavijature. U tom međuprostoru širine 0,6 mm izdubene
su na dodirnim bridovima polegnute ovalne rupice, tvoreći tako utisak orna-
mentirane trake.⁴ Gornje tipke su od ebanovine s dosta oštro rezanim bridov-
vima.

Majstor nije propustio uresiti čelo donjih tipaka (sl. 30) naljepivši pločicu
bijele ljepenke s plastičnim ornamentom gotičkih reminiscenca.⁵ Nažalost u stru-
čnoj literaturi odviše se malo pažnje poklanja ovakvim detaljima, pa ne raspo-
lažemo takvim komparativnim materijalima.

Svi detalji na pozitivu B ukazuju da su ga radili vrsni i vješti majstori, sto-
lari i orguljari, a bili su najvjerojatnije iz Graza (spomenuta obilježja štajerskog
graditeljstva!) najbližeg jačeg orguljarskog centra. Tu su u drugoj polovini 17.
stoljeća djelovali majstori višočlane graditeljske obitelji Lülling (i Lilling). Mo-
žda je baš posljednji od njih, Johann Lilling (†1691) graditelj našeg pozitiva.⁶

Mehanika klavijature pozitiva obično je idealno jednostavna jer je smješte-
na neposredno iznad zračnica. Lagani pritisak tipke utiskuje kroz pulpetu ma-
leni zatik (Stift) i lako otvara ventile kancela. Napuštanjem prsta pero opet za-
tvora ventil i vraća tipku. Ovakav sistem probodne mehanike (Stechermechanik)
svojestven je pozitivima pa, jer ne treba transmisija ni apstrakata, prst djeluje
neposredno na otvarač ventila pa nema gotovo nikakva otpora i tonovi se iz-
vanredno lako izgovaraju. Ovo potonje je za umjetničko komorno muziciranje
od velike važnosti jer pozitiv radi svog lakog izgovora postaje dobrodošli partner
u svjetovnom muziciranju. Opseg klavijature je konvencionalan, tj. kao u svih
naših starih orgulja ima kratku oktavu i opseg od C/E do c³.⁷

Kučičte pozitiva B obojeno je izvana crnom bojom poput ebanovine. Na bo-
čnim stranama i začelju nalaze se vratašca i zaklopci. Unutarnji bridovi uklada

4. Na sličan način izrađene su divot-tipke pozitiva u Matencima (1768) i oplata tipaka orgulja u
Mariji Gorici (1759).

5. Sličan postupak s ornamentikom na bijelom papiru vidi se i na pozitivu iz 1720 Joanneuma u
Grazu koji se pripisuje Mitterreiteru. Sa zlatnim papirnim aplikama v. tipke orgulja u kapeli
Marije Sniježne u Zarovnici (župa Kamenica), koje su djelo poč. 18. stoljeća a nabavljene su u
Grazu iz samostana Elizabetinki. Katkada stavljaju i obojene papire, tako npr. plastična orna-
mentika na crvenkastoj podlozi (Eislove orgulje u Mariji Gorici). Međutim neki majstori 18. sto-
ljeća čelo oblikuju rezbarijom u drvetu, tako A. Römer iz Graza, odnosno Ottonischer iz Maribora,
čijih orgulja još ima dosta na našem terenu. Ali i kod ovih se zapaža da se nisu uvijek trudili
da oblikuju čelo tipaka.

6. Günthert E., Quellen der steirischer Orgelbaukunst, „Singende Kirche“, Wien 1963 Heft 3, str. 144.

7. Raspored tipaka najdublje oktave nema kromatskih tonova (izuzev tona b). Premda je izgled
klavijature kao da započinje tonom E, tipke se u najdubljoj oktavi glasaju drugačije, naime ovako:

D E B
C F G A H c⁰ cis⁰ d⁰ itd.

Dakle od maloga c klavijatura ide punim kromatskim redom do c⁰. Otuda za prvi ton oznaka
C/E. Ovakav raspored proizlazi iz stare muzičke orguljaške prakse i zadržava se kod nas do
sredine 19. stoljeća.

bogato su urešeni navoranim letvicama a brojne brave priječe put nepozvanim rukama do nutrine instrumenta. Ova mjera pažnje i opreza mnogo je doprinijela da se pozitiv sve do danas nalazi odlično ušćuvan i gotovo potpun (manjka samo 10 najmanjih svirala).

Stolarska obrada kućišta i ukrasni dijelovi, stil ornamentike rezbarenih zavjesa, sve govori da je pozitiv građen negdje oko 1680—90. To potvrđuje i sastav svirala. Pozitiv B ima pet registara u slijedećoj dispoziciji:⁸

- Copula maior 8'
- Portun 4' (otvorena drvena flauta)
- Quinta 2 2/3' (u prospektu)
- Principal 2'
- Octav 1'

U ovom sastavu ima nekih osobitosti. Doduše, temeljni registar Copula maior (velika poklopljenica) pravilna je i uobičajena podloga zvukovnoj strukturi pozitiva. Ali već viši, slijedeći oktavni registar, drvena četiristopna otvorena flauta karakteristična je za južnonjemačko i austrijsko graditeljstvo 17. stoljeća. Nekada su je nazivali Portun, pa ćemo taj stari i našem pozitivu suvremeni naziv pridržati (v. dispoziciju orgulja u Mariji Gorici).⁹ Suprotno 17. stoljeću, 18. stoljeće na mjesto Portuna voli stavljati malu četiristopnu poklopljenicu (Gedackt 4', Copula minor), koje u ovom pozitivu nema (svi drveni registri su iz hrastovine).

Još je osebujnija daljnja izgradnja zvukovnoga zdanja. U pravilu zvukovna piramida principalnih registara započinje kod pozitiva Principalom 2', ako je instrument manji, odnosno Principalom 4' kod većih. Ako se u dispoziciji nalazi kvinta, onda je to viša kvinta (1 1/3). Pozitiv B nema više kvinte, već dublju (2 2/3), koja time postaje najdublji principalni registar, zapravo njegova baza, što dakako u zvukovnom pogledu kvinta ne može biti. No najneobičnije je da je graditelj ovu dublju kvintu stavio u prospekt (obično tamo stoji Principal 2' ili 4'), dok je Principal 2' ostao skriven u kućištu. Stavljanjem kvinte u prospekt ovaj registar dobiva u zvukovnom pogledu jači naglasak nego bi inače imao. Budući da su svirale dublje kvinte nešto šire od svirala Principala 2', bilo je u prospektu mjesta samo za 22 svirale (umjesto npr. 26, kao u prospektu pozitiva V). Ovoj neobičnosti u dispoziciji i postavi registra u prospekt ne znam za analogiju u meni poznatoj stručnoj literaturi.¹⁰

Premda je općenito bilo moguće kod pozitiva B utvrditi zvukovnu visinu registara, njihovu zvučnost i karakter nije bilo moguće ocjeniti zbog slabog stanja mjehova. Ovo moramo prepustiti budućnosti, kao i izmjeru njihova tlaka.

Povijest pozitiva vezana je uz dio povijesti grada Borla. Neće nas toliko zanimati starija povijest grada, premda se spominje od 12. stoljeća na dalje i premda ga nalazimo u popisu župa zagrebačke biskupije iz 1334.¹¹ Nas zanima Borl (Berlin, Ankenstein) nakon 1639. kada je prešao u ruke grofova Sauer. Sredinom 17. sto-

8. A. Canjuga donosi netočnu dispoziciju, v. Sv. Cecilija Zagreb 1938, str. 186 („Stare orgulje u kapeli staroga grada u Varaždinu“).

9. Šaban L., Orgulje ljubljanskog graditelja orgulja I. J. Eisla u Hrvatskoj. *Arti musices I*, Zagreb 1969, str. 127.

10. Podaci o izmjeri svirala u Dodatku. Izmjere izvršio graditelj orgulja Milan Majdak listopada 1969.

11. Rački Fr., Popis župa zagrebačke biskupije. *Starine JAZU 1872*, knj. IV str. 228: „Item ecclesia sancti Nicolai de Borlin“.

ljeća je izgorio, na spomen čega nalazila se je ranije u kapeli grada oltarna pala s prikazom svetoga Florijana kako gasi grad Borl u plamenu. Poslije toga, 1674. grad su obnovili supruzi Juraj Friedrich Sauer i Ana Barbara Trauttmannsdorff, izgradili gradsko krilo s prostranom kapelom u prizemlju i viteškom dvoranom u prvom spratu, sagradili su lijepa vanjska gradska vrata kao i susjedne objekte.¹² Obnovljeni grad snabdjeli su vlasnici novim inventarom često vrlo skupocjene izradbe, od kojega se još tridesetih godina ovoga stoljeća dosta toga nalazilo u gradu.¹³ Tada je nabavljen naš pozitiv.

U 19. stoljeću grad mijenja vlasnike (Poniatowsky, Leslie, Wurmbrand, Kühbeck) da ga 1922. kupi obitelj Adrowsky-Unukić iz Zagreba, u čijem posjedu ostaje do 1936. Tada oporučno prelazi (prolazno) u ruke grofa Bombellesa te najposlije u ruke Vučetić-Weiss. Okupator pretvara Borl u koncentracioni logor, a iza rata to postaje ugostiteljski objekt.

Kapela u Borlu nije imala kor, pa je pozitiv bio smješten odmah slijeva, do ulaza u kapelu iz gradskog dvorišta (unutarnjeg). Tako sam ga i ja upamtio. Međutim, ozbiljno valja sumnjati da li je to njegova iskonska lokacija. Naime, na zaklopcu zračnica našao sam ubilježen ovaj zapis: »Josef Frankovič Orgelbauer in St. Marein bei Cilli in Bezirk Erlachstein gestimmt 1859 in May und übersetzt herunter in die Kapelle«.¹⁴

Svratimo pozornost na dva po mom mišljenju važna momenta. Prvo, pozitiv se 1859. nalazio u odličnom stanju kad ga se nakon selenja trebalo ugađati. A drugo, pozitiv se dotada nalazio na nekom drugom mjestu, a ne u kapeli, jer orguljar izričito kaže da ga je »premjestio dolje u kapelu«. Gdje se dotada nalazio? O nekoj drugoj kapeli unutar kompleksa grada ne može biti govora. Nadalje, grad leži na vrhu brijega na strmom hridi iznad Drave, pa sam teren isključuje mogućnost da još neki drugi objekt bude »gore«. Najbliži sakralni objekt, kapela sv. Ane, nije tako blizu, a ni brežuljak nije viši od onoga na kojem leži Borl. Uostalom, za neku ladanjsku kapelu ne bi se bilo naručivalo tako fino izrađeni pozitiv, već mnogo jednostavniji.

Prema tome, ono »gore« može se odnositi samo na situaciju u dvorcu. »Gore«, iznad kapele, kako sam već spomenuo, nalazila se najprostranija prostorija grada, naime tzv. »viteška dvorana« (Rittersaal). Bila je točno tako velika koliko i kapela ispod nje, koja je dugo služila narodu umjesto crkve, dok nije izgrađena crkva u Halozama (Janisch). Možda u davniini po svom prvotnom smislu oružarnica, viteška se dvorana u toku vremena pretvara u dvoranu za svečanosti i plesove, a oružje se povlači kao dekoracija na zidove i otvorene gradske hodnike. U Borlu je viteška dvorana služila kao gradsko kazalište, valjda jedini primjerak ove vrste u našoj zemlji. U dnu dvorane po cijeloj širini bila je podignuta pozornica s oslikanim baroknim portalom. Imala je još i stari na platnu oslikani kazališni zastor (slike mu se više ne sjećam), a bilo je još i na platnu slikanih kulisa. Pozornica nije imala proscenij.

12. Janisch J. A., Topographisch-statistisches Lexikon von Steiermark, Graz 1878.

13. Usmeni podaci pokojne Zlate Lubiensky rođ. Adrowsky-Unukić, sestre nekadašnjeg vlasnika dvorca. Podatke je našla u sačuvanim starim inventarima dvorca i zapisima u dvorskoj knjižnici, oni su vjerojatno kasnije propali. Predočenu fotografiju pozitiva smjesta je prepoznala, iako joj nije bilo poznato kamo je nakon 1936. dospio. U njenom stanu u Zagrebu bilo je dosta slika i pokućstva iz Borla.

14. O orguljaru Josipu Frankoviču ništa mi nije poznato. Zapis kaže da je bio iz Šmarja pri Celju, iz okolice dvorca Erlachsteina.

Dakako, bilo je to ekskluzivno kazalište, namijenjeno zabavi i dokolici velikaša-glumaca.¹⁵ Ono je odjek snažnog utjecaja francuske kulture u zemljama srednje Evrope: Austrijska aristokracija nije bila u tome iznimka. Prikazivanje igrokaza, često uz glazbu i pjevanje (Singspiel), bila je omiljena zabava dokonih mlađih pripadnika feudalne klase. U to vrijeme na dvorovima imućne vlastele uvijek ima glazbenika čija je prisutnost neizostavna društvena potreba. Mali orkestralni sastavi sviraju na kućnim svečanostima, maskeradama i plesovima, kazališnim predstavama i serenadama. Ne zaboravimo i redovitu glazbu kod stola (Tafelmusik). Istina, većinom ti glazbenici nisu i naročiti umjetnici ili virtuozii. Obično je samo kapelnik — Hofmusikus — svestranije izobraženi glazbenik. Ostali pak u vrijeme kada ne sviraju ili vježbaju obično vrše lakše dvorske službe (lakaji).

U tim je malim sastavima često manjkalo duhača. Nedostatak instrumentalista sjajno je pokrивao pozitiv (u 19. stoljeću tome često služi harmonij, danas elektronske orguljice), koji svojim lakim izgovaranjem tonova odlično svladava svaku vrst muzike. Pozitiv B već svojom vanjštinom podsjeća na svjetovno posoblje, npr. na blagovaonički ormar (sjetimo se slijepih ladica!). Njegova vanjštinna nema nikakav sakralni akcent, a slike na vratašcima čini se da su pridošle kasnije. Nije li taj komad već od prve naručen radi svjetovnih svrha? Pozitiv u privatnim kućama često je prisutan još i u 17. stoljeću, a ne samo ranije.

Ne smijemo smetnuti s uma da je pozitiv B velik, težak i složen instrumenat, čije premještanje nije bez komplikacija i traži prisutnost orguljara. Takvih jedva da je uvijek bilo u Mariboru i Celju ili čak u Grazu, zbog čega nisu ni pozitiv mogli po volji često prenositi. Ako zapis kazuje da je tek 1859. pozitiv prenesen u kapelu, znači da je ranije bio »gore«, u viteškoj dvorani-kazalištu. Tada je za potrebe bogoslužja morao postojati u kapeli još jedan drugi, manji i jeftiniji pozitiv koji je iz nepoznatih razloga u 19. stoljeću maknut. Na njegovo mjesto dolazi lijepi pozitiv iz dvorane, u kojoj i onako krajem 18. stoljeća prestaju predstave, a iza napoleonskih ratova nitko više ne drži ni kućnu glazbeničku čeljad; glazba prelazi u ruke građanstva koje organizira glazbena udruženja i javne koncerte. U kućama pak klavir pobjedonosno zamjenjuje ranije sastave.

Razumije se samo po sebi da za iznesene pretpostavke nemam drugih dokaza osim orguljareva zapisa. Sve ostalo izveo sam sudeći po izgledu i opremi pozitiva, kao i prema opće poznatim činjenicama o životu feudalne klase u 17, 18. i 19. stoljeću. Dok ne naiđemo na druge dokaze, ja nemam drugačijeg tumačenja za podatak kojega je orguljar zapisao.

Pozitiv iz Vukovoja. — Pozitiv iz Vukovoja ima dosta zajedničkih crta s pozitivom B. Iako nešto viši i širi, skromne i ozbiljne vanjštinne (sl. 31 snimak je provizorno složenog gornjeg dijela, učinjen u spremištu muzeja) nema nikakva bogatijeg dekora, uklada, raskoši. Njegova niša je otvorena, nikada nije imala vratašca (17. stolj.). U njoj je smješten prospekt sa sviraonikom. Glavni ures bile su vrlo fino rezbarene zavjese (prvotno zlatne, kasnije prebojadisane srebrom) čija nježna ornarnetika (guste vitice, cvijet i plod šipka) govori za rano 17. stoljeće (A. Horvat). Također mjehovi ukazuju na vrlo starinsku izradu (5 nabora).

Sačuvani dijelovi njegove klavijature, čije tipke ne pokazuju gotovo nikakvih tragova rabljenosti (oplata donjih tipaka je svjetlosmeđa kruškovina (?), gornje

15. Sudbina ovog rijetkog spomenika kulture je žalosna. Dvorac su 1934. prividno kupili i preuzeli neki Belgijanci, ali je radi neispunjavanja obaveza doskora bivši vlasnik isključivo preuzeo. Na žalost, teatar i dio vrijednog inventara nestao je u nepoznato.

tipke tamnosmeđe) odaju izvjesnu površnost izrade, dok čelo nema nikakva uresa. Tipke su nešto dulje od tipaka pozitivna B. One nalikuju produktima prvih decenija 19. stoljeća.

Dispozicija registara ima srodnost s onom pozitivna B. Od pet registara, koliko ih je nekada bilo, sa sigurnošću mogu se utvrditi samo dva do tri. Velika poklopljenica i ovdje je činila temelj (Copula maior 8') dok je viši drveni registar bila otvorena drvena flauta (Potun 4'). Kako je u prospektu bilo 26 svirala (vidljivo po rupicama), bio je to Principal 2'. Ostala dva registra bila su također kovna, možda kvinta 1 1/3' i Octav 1'.

Sistem kliznih pomicaljki (željezne tanke ručice sa svake strane sviraonika), mehanika proboda (Stechermechanik), opseg klavijature i pokraćena najdublja oktava, sve ovo odgovara analognim dijelovima pozitivna B. Pedala ovaj pozitiv nije nikada imao.¹⁶

Stražnja, potpuno neizrađena stijena pozitivna bila je zabrtvljena jednostavnim pregradnim zaklopcem od tanjih nebojadisanih dasaka. Čudno me se dojmilo kad sam zapazio da šarke stražnje stijene pozitivna nose dva oslikana krila koja nisu imala funkciju vratiju, već samo dekorativnog dodatka. Na tim su krilima bili prikazani crkveni učitelji sv. Ambrozije i Augustin u cijeloj figuri, odjeveni u raskošni biskupski ornat s mitrom i štapom, stojeći na naslikanom kamenom postolju s upisanim njihovim imenima (gotičkim pismom). Sv. Ambrozije u ruci drži knjigu, dok Augustinu do nogu sjedi nago dijete — ostaci srednjevjekovne ikonografije.¹⁷ Vrlo oštećene slikarije djelo su prelaznog razdoblja između gotike i baroka, nekako oko 1600 (A. Horvat). Slikane su na daski i uklađene u dosta široke, s unutarnje strane crveno obojene okvire. Cijela vanjska strana ovih krila obojena je istom svjetlosivom bojom kojom i ostalo kućište. U vertikali, po sredini daske, šablonom su oslikana po dva uža polja s biljnim ornamentima još prilično renesansnih reminiscencija.

Osim položaja, zbunjuje nas i nepodudaranje proporcija krila s proporcijama kućišta. Pričvršćena na gornjem dijelu kućišta, krila to kućište radi svoje veće duljine prelaze i zadiru u polje donjeg dijela, radi čega se krila nisu mogla aplicirati na prednjem dijelu pozitivna (smeta rubni vijenac donjeg dijela), gdje bi zatvarala nišu prospekta kao kod B. Uostalom, ja se sjećam da ta krila nisu zatvarala neki otvor na stražnjoj stijeni pozitivna, već su bila samo na njoj priklopljena.

16. Navod V. Sever-Siglhuber da su orgulje sv. Vuka „male pedal i pet registara“ počiva na očitoj zabuni (usp. V. S. — S., Orgulje XVII stoljeća u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, Peristil 1965/1966 br. 8—9, str. 146). Nju je zaveo krivo shvaćeni zapis u vizitacijama arhidakonata Zagorje, sign. 28/X (dakle ne datum 28. X, kako citira V. S. — S.) iz 1822, previdjevši da se radi o rubrici „Inventarium Suppellectilis Ecclesiae Parochialis“ tj. župne crkve u Klenovniku, u kojoj se rubrici pod br. 31 kaže samo „Organum in Choro cum pedalibus“, dok o broju registara na ovom mjestu nema govora. Naprotiv nešto dalje, u rubrici „Inventarium Ecclesiae Filialis S. Wolfgangi in Klenovnik“ orgulje se uopće ne spominju, valjda zato jer ih je vizitator već ranije spomenuo u zapisu na str. 107 iste knjige (sravnj ovdje moju bilješku br. 19, u kojoj donosim potpuni izvorni tekst). U spomenutom zapisu (bilj. 19) vizitator izričito spominje kod orgulja sv. Vuka samo pet registara, dok o pedalu nema govora. Napokon, pozitiv V ja sam još 1946. zatekao u dobrom stajnu „in situ“ — bez pedala; isti sam 1964. i 1965. zahvaljujući najvećoj susretljivosti muzejske uprave i uz pomoć studenta Muzičke akademije E. Armana u muzejskom spremištu detaljno pregledavao i proučavao imajući baš svaki njegov dio u rukama, a tada smo i cijelo njegovo kućište radi snimanja proizvorno bili sastavili. Mi zaista nigdje nismo naišli na tragove pedalima, pedalne klavijature ili pedalnih svirala. Najveće drvene svirale, koje je V. S. — S. držala za dijelove pedalnog registra, spadale su registru velike poklopljenice, Copuli 8' manuala.

17. Aurenhammer H., Lexikon der christlichen Ikonographie. Wien 1967, knj. I, str. 260 i sl.

Prisustvo Ambrozija i Augustina na pozitivu inače nas ne bi smetalo jer su oba sveca imala nekih veza s muzikom: Ambrozije je reformator liturgijskog pjevanja i autor više himni, dok je Augustin napisao »De musica«. Priznajem da do sada nigdje kod nas nisam zapazio da bi ovi sveci stajali na orguljama (iznimku čine orgulje u Klosterneuburgu u Austriji iz 1642). Još više sile na razmišljanje isti svetački likovi koji se javljaju na retablu današnjeg glavnog oltara (iz 1650) u kapeli sv. Vuka, u kojoj je još 1729. postojao još jedan, »treći«, oltar s istom tematikom, kako saznajemo iz vizitacija. U njima se govori o »trećem oltaru« kao o krilnom oltaru (per modum Armaris cum clausura), sa slikama sv. Vuka u središtu te sv. Ambrozijem i Augustinom na krilima, sve slikano na daskama »na starinski način« (pictura antiqua).¹⁸ Taj »treći« oltar gubi se u toku 18. stoljeća. Nisu li oba krila pozitivna V ostaci krilnih slika ovog drevnog oltara?

Pozitiv V nije izvorno pripadao inventaru kapele sv. Vuka, već ga je za nju 1807. u Grazu vrlo povoljno kupio klenovnički župnik Nikola Horvat.¹⁹ U kapelu postavio (?) ga je 1809. orguljar iz Graza Ludwig Gross.²⁰ Gross je vjerojatno prethodno temeljito popravio i obnovio pozitiv: stavio je novi sviraonik, oblijepio i zapušio sva propusna mjesta na mjevovima, zračnicama i nekim drvenim sviralama, komadima ili cijelim folijama starih misala 16. stoljeća, koji su bili pisani na pergameni. Kako do sada još nigdje nisam naišao na ime Grossa, pretpostavljam da ga je Horvat pozvao iz Graza u Klenovnik zato jer je u njega kupio taj rabljeni pozitiv, radi čega je Gross bio obavezan doći.

Od 1807. ili 1809. pozitiv miruje na Vukovoju da ga poslije 1946. — nepoznato kada — zločinačke ruke upravo vandalski haraju i razbijaju.

Nakon popravaka, koje je izvršio Gross, kasniji su orguljari dodali samo dalje zakrpe na zračnicama i drvenim sviralama, a nisu više ništa renovirali. Kao zakrpe poslužile su im stranice starih računa iz 1646 (!), te školske teke i stranice novina iz početka ovog stoljeća.²¹

18. Kapela sv. Vuka „na brdu Malečkovcu“ spadala je ranije pod župu u Kamenici, od 1789. pod Klenovnik. U vizitacijama g. 1726—1749 arhidakonata Zagorje (sign. 22/IV) čitamo za g. 1729 o sv. Vuku ovo: „Tertium (altare) est S. Wolfgangi per modum Armaris cum clausura in cui Medio est imago eiusdem Sancti in Assere picta, in Lateralibus vero tabulis depiotti S. Ambrosius et Augustinus pictura antiqua“. Oltar se spominje i 1708, a možda i ranije, no ja na žalost ranije nisam svraćao pažnju na to.

19. Vis. can. a. 1822, sign. 28/X str. 107: „Anno 1807 organum pro ejusdem Cepellae Choro (tj. sv. Vuka) 5 registris provisum Graecii adhibita solertia sua (emit parochus loci)“. Na ovaj važan podatak najprije me je upozorila D. Baričević, na čemu joj zahvaljujem. U istoj se vizitaciji govori vrlo pohvalno o tamošnjem župniku Nikoli Horvatu, koji je za crkvu i kapelu vrlo mnogo učinio i nova pribavio. Za kapelu sv. Vuka nabavio je zvono, orgulje, dogradio sakristiju i dr. Na cesti u Klenovniku postavio je dva kipa na stupovima (trpeći Isus, njegovo Uzašašće) i svašta nabavio za župnu crkvu. Najinteresantnije je da je Horvat vlastitom rukom 1826. oslikao cijelu kapelu sv. Vuka, kako svjedoči spomen-ploča u kapeli. Župnik Nikola Horvat bio je rodom iz Krapine (r. 1776), a došao je u Klenovnik 1804. Bio je vrlo obrazovan i govorio je četiri jezika: latinski, njemački, mađarski i hrvatski, kako piše u vizitacijama.

20. Na stijeni pozitivna našao sam zapis: „1809 den 7 September von (Ludwig Gross bürgerl. Orgel-bauer) in Graz under dem Herrn Nicolaus Horvath Pfarrer zu Klenovnik“. Ludwig Gross (Gress, Gressmann) bio je gradački orguljar prve pol. 19. stoljeća, o čijoj je djelatnosti malo poznato (v. Eberstaller O., Orgeln und Orgelbauer in Österreich. Graz-Köln 1955, str. 134). — Uopće, stijene ovog pozitivna sadrže brojne druge podatke. Popravke su kasnije vršili domaći majstori: Matija Jeremić iz Varaždina (1829), Pero Radenčić (1869), stolar Stjepan Mišinski (1905) i Jakob A. Prašnik iz Maribora (1920). Ostalo su zapisi orguljaša.

21. Na jednoj sviralu račun latinskim i hrvatskim jezikom, čiji fragment glasi: „Item 12 Septembris 1646. Ad verba Commissionem Goszpe nih Gosz, danoie Sipos Andrassu zoli kamen No. 1 — Item, eodem (die) ad eandem verba Commissionem Dominae Comitissae (...)“ Domina comitissa je grofica Drašković, koja je bila posjednica grada Klenovnika.

U pozitivu, na stijeni, nađen je važan zapis koji dokazuje da Gross nije bio graditelj pozitiva, već da je ovaj znatno stariji, a sadrži i podatak o ranijem prebivalištu pozitiva, Ovaj zapis glasi: »Gestimt und Rebarirt Marain (?) 1743 I. L.« Popravak iz 1743, koji je izveo nepoznati orguljar imenom I. L., svjedoči o mnogo većoj starosti pozitiva nego li je zapisana godina njegova popravka. Osim toga u zapisu se spominje ime (St.) Marain (Marein), što je ime mjesta u kojemu se prvobitno nalazio pozitiv, prije nego je dospio u Graz. Je li to St. Me-rein kraj Judenburga ili je to jedno od brojnih mjesta ili kapela istoga imena, kakvih ima u Austriji mnogo? Trebalo bi ga svakako potražiti negdje u okolici Graza.

O starosti instrumenta nema sigurnih podataka, pa možemo samo nagađati po stilskim obilježjima zavjesa prospekta ili po starosti krilnih slika. Prve govore za sredinu 17. stoljeća, negdje oko 1650, dok druge dataciju prebacuju na početak stoljeća. Posljednju riječ imaju restauratori: ako se pokaže da namaz boje na poleđini krila nije identičan namazu kućišta ili da je kasnije stavljen preko nekog još starijeg namaza onda su krila dijelovi nekog starijeg nestalog oltara i ne pripadaju kućištu; tada će odlučiti starost zavjesa. Ako se pak pokaže da je boja naliča istovetna s naličem kućišta onda slike jesu od početka dio iste cjeline, čiju dataciju tada treba staviti na početak 17. stoljeća.

Ja sam sklon mišljenju da su krila ostaci »trećeg« oltara, koje je ljubitelj umjetnosti Nikola Horvat našao i, pošto je oltar već bio propao, da slike ne baci, pričvrstio ih šarkama na jedino moguće mjesto na pozitivu na stražnju stijenu. Premda je tamo po slike vidljivost bila vrlo loša, one su time spasene i doprle do nas.

U svakom slučaju, ako se i pokaže da pozitiv iz Vukovoja nije naš najstariji orguljski instrument, već možda vršnjak orgulja u Lepoglavi (1649), on ipak ostaje naš najstariji poznati pozitiv, što nije nipošto manje važno.

DODATAK — ANHANG

MJERE — MESSANGABEN

(brojke izražene u centimetrima — Zahlen in Zentimeter angegeben)

I KUCISTE — GEHAUSE

VUKOVOJ
total : v. 255,5 cca

BORL
total : 212,5

Donji dio — Unterteil

v. 87,0
š. 126,0
d. 88,0

v. 81,0
š. 109,0
d. 91,5

Gornji dio — Oberteil

v. 168,5
š. 121,0
d. 86,0

v. 131,5
š. 107,0
d. 68,5

(v. = visina, Höhe; š. = širina, Breite; d. = dubina, Tiefe)

II

SVIRAONIK — SPIELANLAGE

VUKOVOJ

BORL

C/E — c³ = 63,0 (?)

Manual

C/E — c³ = 65,0

Donje tipke — Untertasten

d.	11,6 (prednji dio (Vorderteil	4,0)	d.	9,5 (prednji dio (Vorderteil	3,4)
š.	2,2		š.	2,3 — 2,4	
v.	1,2		v.	1,1	

Čelo tipke — Tastenstirn

2,1 x 1,2

2,3 x 1,1

Gornje tipke — Obertasten

d.	7,5 (7,0)	d.	5,9 (5,7)
š.	1,1 (0,9)	š.	1,3 (1,2)
v.	1,0	v.	1,1

(d. = duljina, Länge; š. = širina, Breite; v. = visina, Höhe)

III

MJEHOVI — BLASBALGE

VUKOVOJ

BORL

98,0 x 40,0 / 5 nabora (Falten)

97,0 x 38,5 / 4 nabora (Falten)

IV

MENZURE SVIRALA — PFEIFENMENSUREN

A) VUKOVOJ

Radi manjkavosti broja svirala mjerenja nisu moguća
Wegen Pfeifenbestandmangel keine Messungen möglich

B) BORL

(pr. = promjer, Durchmesser; š. = labija, Labium;
v. = visina labija, Aufschnitt)

		C	c ^o	c ¹	c ²	c ³
COPULA MAIOR 8'	pr.	100x82	50x39	31x25	18x14	13x10
	š.	78	37,5	25	14	10
	v.	30	14	9	6	4
FLAUTO 4' (PORTUN)	pr.	62x56	35x32	19x20	12x10	9x9
	š.	(?)	32	19	12	9
	v.	(?)	10	6	4	2
QUINT-PRINCIPAL 2 2/3	pr.	51,5	30	18	14,5	—
	š.	41	21	13	12,5	—
	v.	10,5	5	3,5	3	—
PRINCIPAL 2'	pr.	41,5	26	15,5	11	—
	š.	32	20	13	9,5	—
	v.	7,5	6,8	4,5	2,5	—
OCTAV 1'	pr.	25	16,5	12	9	—
	š.	19	13	8	6	—
	v.	7	4	3	2	—

ZWEI POSITIVE AUS DEM 17. JAHRHUNDERT IM GRADSKI MUZEJ VARAZDIN

Das Museum der Stadt Varaždin besitzt zwei interessante Positive aus dem 17. Jahrhundert. Eines stammt aus dem Schloss Borl an der Drau, das zweite stand bis vor kurzer Zeit in der St. Wolfgangskapelle von Vukovoj oberhalb Klenovnik.

Das letzte wurde als schon benutztes Instrument 1807 in Graz angeschafft. Der ältere, in der Orgel befindliche Vermerk spricht nur von einer Reparatur aus d. J. 1743, andere ältere Angaben fehlen gänzlich. Die feine Schnitzerarbeit der Vorhänge im Prospekt würde für die Zeit vor oder um das Jahr 1650 sprechen, während die auf der Rückwand des Gehäuses angebrachten Bilder (St. Ambrosius und Augustinus) — in Form der Türflügeln — für das Jahr 1600 reden. Es liegt die Vermutung nahe, diese Flügelbilder als Überreste eines Flügelaltars zu betrachten. Das Positiv aus Vukovoj, das sich heute leider in barbarisch devastiertem Zustand befindet, wird im Depot des Museums aufbewahrt. Das Gehäuse hat vorne eine offene Nische mit eingebautem Prospekt und Spielanlage (die Tasten jedoch wurden 1807 von L. Gross in Graz erneuert, wie aus einem Vermerk in der Orgel zu schliessen ist, mit fünf Registerstangen aus Eisen und fünffaltigen Schöpfbälgen. Der ursprüngliche Pfeifenbestand ist sehr mangelhaft erhalten. Ziemlich vollständig sind die Pfeifen der zwei der tiefsten Holzregistern (Copula maior 8' Portun 4' d. h. offene Flöte 4'), von den drei übrigen (metallinen) Registern ein Principal 2' stand im Prospekt; die übrigen zwei sind nicht mehr mit Gewissheit zu bestimmen (vielleicht Quint 1 1/3 und Octav 1).

Das andere Positiv zeichnet sich durch ein schön gezimmertes schwarzes Gehäuse mit ziemlich betonten Merkmalen eines weltlichen Möbelstückes aus / siehe z. B. die imitierenden „blinden“ Laden in der Mittelzone, sowie an der Aussenseite der kleinen Tierflügel stark betonte Ziereinlagen; endlich, die Tasten aus geschnitztem weissen Bein (Abb. 29) deren Front mit einem ornamentierten Papier-täfelchen geschmückt, (Abb. 30) usw./ An der Front befindet sich eine von innen bemalte Flügeltür, die Bilder aber, die Mariä Verkündigung darstellen, wurden wahrscheinlich erst nachträglich abgebildet. Die Disposition der fünf Register: Copula maior 8', Portun 4' (offene Holzflöte), Quint-Principal 2 2/3 (im Prospekt), Principal 2' und Octav 1'. Mensuren und übrige Masse im Anhang. Die Originalbälge mit vier Falten werden mittels Riemen gezogen

Ein in diesem Positiv angebrachter Vermerk besagt, dass es i. J. 1859 „herunter in die Kapelle übersetzt“ wurde. Demzufolge also dürfte es früher „oben“ im Schloss als Hausinstrument gedient haben. Es ist nicht ausgeschlossen, dass es bei den Schlosstheater Vorstellungen verwendet wurde. Denn gerade „oben“, ober der Schlosskapelle befand sich der geräumige Rittersaal, in welchem eine Theaterbühne aus der Barockzeit noch bis 1943 aufgebaut stand.

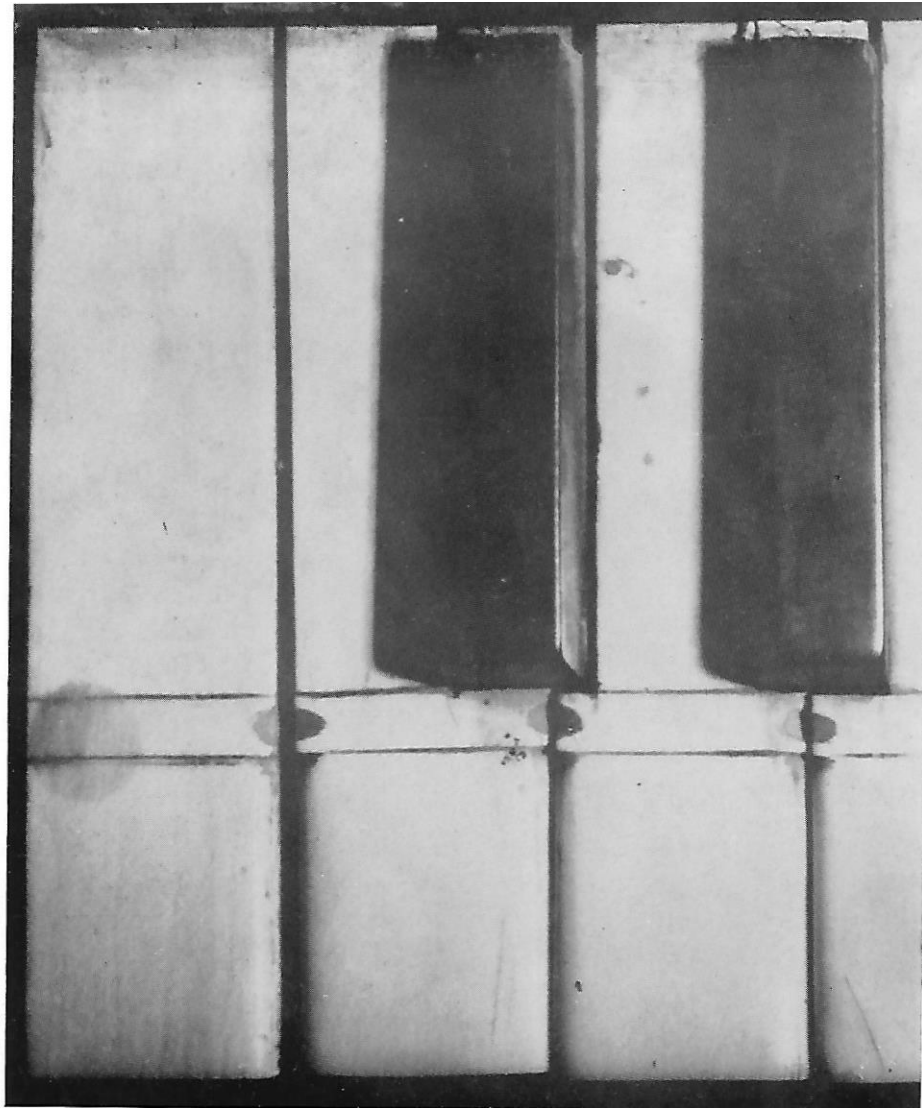
Beide Positive tragen Merkmale der steirischen Orgelbaukunst. Wir können sie daher steirischen Orgelbauern zuschreiben, obwohl deren Namen uns z. Z. noch nicht bekannt sind.

27. Pozitiv iz Borla, pročelje (foto F. Ribić, Varaždin)

28. Pozitiv iz borla, prospekt (foto F. Ribić, Varaždin)

29. Pozitiv iz Borla, tipke (foto F. Ribić)

30. Pozitiv iz Borla, čelo tipaka (foto F. Ribić)

31. Pozitiv iz Vukovoja, gornji dio (foto E. Armano)

**G O D I Š N J A K
G R A D S K O G
M U Z E J A**

broj 4

V A R A Ž D I N 1 9 7 0

GRADSKI MUZEJ VARAŽDIN
ARHEOLOŠKI ODJEL

40224

Redakcijski odbor: Kurtalj Ivan, Ilijanić Mira, Tomičić Jasna

Odgovorni urednik: Runjak Josip

U povodu 45. god. Gradskog muzeja Varaždin

Prijevodi: prof. dr. Uroić Marija (njemački)
prof. Pletenac Vladimir (engleski)
Rihtarić Mirena (ruski)
Ilijanić prof. Mira (hrvatski)

Lektura: Paska prof. Bosiljka

Za sadržaj članaka odgovorni su autori.